

Ideológiai alapok és nemzetközi tényezők

Az ideológiai meghatározottság a legrégebbi idők óta végigkíséri a művészet történetét. „A művészetnek a szellemtörténeti közösségből kiszakított történeti élete merő absztrakció, mely, ha megvalósul, nem autonóm művészetet, hanem a legnagyobb értékektől elleső technikai bravúrt vagy vértelen artisztikumot produkál.” – írta Fülep Lajos 1923-ban, majd megállapításait így összegezte: „A világnézet az igazi történeti fogalom a művészet örökkévalóság-jellegű formái világában. Ezért meddő minden vállalkozás (...), mely a művészetek alakulásait, a művészetek vagy művészek közti nagy különbségeket elsősorban az egyéniségek, temperamentumok stb. különféleségéből akarja értelmezni.”¹ Az ideológiai kapcsolat meghatározta egyrészt a művészetek helyét a társadalomban, másrészt a politikai-gazdasági hatalom gyakorlóit és a művészek egymáshoz való viszonyát. Hauser Arnold szerint „az irányzatosság nemcsak azért jogos és szükségszerű a művészetben, mert a művészi alkotómunka elválaszthatatlanul összefonódik a társadalmi gyakorlattal, hanem azért is, mert a művészet nem érheti be a pusztá ábrázolással, mindig rá akar beszélni valamire (...) s lényegéből fakadóan retorikus.”² S hozzátette: „A művészet propaganda-funkcióját ősrégen felismerték és kezdettől alaposan ki is aknázták.”³ Mindez arra világít rá, hogy az 1917 után kialakult szovjet típusú művészetpolitikai modell nem elsősorban a világnézeti elv dominanciájának felismerésével, hanem annak szisztematikus, tervszerűen és kíméletlenül erőltetett végrehajtásával jelentett radikális változást a társadalom számára.

A szovjet állam létrejöttét követően a művészetek szerepéről vallott felfogás alapvetően megváltozott. Ez sajátos paradoxonban csúcsosodott ki. Míg egyfelől – a kulturális forradalom jegyében – korábban sosem látott mértékben szélesedett ki a kulturális javak fogyasztói piaca, addig a művészet lényegéből fakadó alkotói szabadság gyakorlatilag megszűnt. A később szocialista realizmusnak nevezett irányzat monopóliuma maga alá rendelt minden más megközelítési módot, s a művészet alapfunkciója az esztétikai kategóriából a propagandisztikus-mozgósító kategória felé tolódott el. A művészet a pártállam működési mechanizmusának részévé, hatalomgyakorlási formájává vált: eszköze lett a politikai döntések végrehajtásának. A marxista-leninista esztétika szerint a szovjet típusú társadalmakban a művészetnek, mint felépítménynek, társadalmi rendeltetése, funkciója, osztálytartalma volt. „A szovjet művészet arra hivatott, hogy az új erkölcsre tanítsa az embereket, harcoljon a kommunista ideáloknak az életben való meghonosításáért.”⁴

Lenin *A párt szervezete és a pártos irodalom* c. írásában már 1905-ben megfogalmazta a művészet pártirányításának szükségességét: „...letépjük a hamis cégereket – nem azért, hogy minden osztályjellegtől mentes irodalmat és művészetet teremtsünk (ez csak az osztály nélküli szocialista társadalomban lesz lehetséges), hanem azért, hogy a szabadnak hazudott, valójában azonban a burzsoáziához kötött irodalommal szembeállítsuk a valóban szabad, *nyíltan* a proletariátushoz kötött irodalmat.”⁵ A pártosság elve azt jelenti, hogy az új művészet együttl születik és fejlődik a munkásosztály harcával. A szocialista (kommunista) világnézet előfeltétele az új művészetnek, a művészet pártirányítással működik. A művészi szabadság pedig csak a szocializmuson belüli irányzatok versenyében értelmezhető.⁶ Lenin hatalomátvétel után is foglalkozott kulturális, oktatási, művészeti kérdésekkel. A művelődéspolitikai meghatározó alakja Anatolij Lunacsarszkij művelődésügyi népbiztos volt, aki Leninnel napi kapcsolatban állt és folyamatosan konzultált.⁷ Lunacsarszkij először 1919 decemberében tette közzé *A szovjethatalom művészeti feladatai* c. cikkét, amelyet, újabb

témakörökkel kiegészítve, 1923-ban *A szovjet állam és a művészet* címmel ismét sajtó alá rendezett. A kultúrpolitikus feltette a kérdést: „Vajon a párt és a szovjethatalom egésze akár egy percig is kételkedhet abban, milyen óriási agitatív ereje van a helyesen végzett művészi agitációnak?”⁸ Majd kifejtette nézeteit az elmúlt korok művészetéről: „Tartalmát tekintve a művészet az egyénen keresztül az emberiség társadalmi életét tükrözi. (...) A múlt egész művészete a munkásoké és a parasztké kell, hogy legyen. (...) Amikor pedig áttérünk azokra a művészeti alkotásokra, amelyekben kifejeződött az ember törekvése a boldogságra, a szocialista igazságra (...), akkor szinte máglyatüzeket és csillagokat látunk, amelyek művészeti vonatkozásban bevilágítják a dolgozó tömegek útját.”⁹ Lunacsarszkij elemezte a teendőket a zene, a képzőművészet, az iparművészet és a színművészet vonatkozásában, végül kijelentette: „Csak az olyan művészek tudnak igazán agitatív erejű művészetet produkálni, akiket a mi világnézetünk hat át.”¹⁰ Ami pedig a Szovjetunió legjelentősebb színházait illeti, a népbiztos 1925-ben kijelentette: „Vaknak kell lenni ahhoz, hogy valaki ne lássa: a szovjet hatalom színházi politikáját teljes siker koronázza. Nézzék meg a moszkvai és leningrádi színházak ez évi műsorát. Megláthatják, hogy a régi színdarabok mellett nagy helyet foglalnak el az új, forradalmi művek.”¹¹

A művészetoktatás vonatkozásában a kultúrpolitikus leszögezte: „A tömegek felvilágosítása kétségtelenül egyik központi feladata a munkás-paraszt hatalomnak. A felvilágosítás fogalmába beletartozik a művészeti nevelés is. (...) A művészeti nevelésnek két, egymással összefüggő (...) oldala van. Az egyik az, hogy a tömegeket megismertessük a művészettel, a másik pedig az, hogy kiemeljük egyéneket és kollektívákat, akik és amelyek a tömegek lelkének művészi kifejezőivé válnak. (...) A művészetnek (...) fontos feladata az agitáció.”¹² Mindebből következett a népbiztos művészetpolitikai célrendszere, amelyben a megoldandó feladatok között első helyen áll a művészképzés: „Amikor a kommunista (...) művészek, szakemberek ama feladat elé kerültek, hogy megreformálják az oktatást a művészképző intézetekben, kiderült, hogy nincs semmiféle tudományos módszer.”¹³ – írta Lunacsarszkij. Az állam feladatait így összegezte: „Segíteni kell a tehetséges embereket (...) Meg kell teremteni a középkádereket. Rengeteg pedagógust kell képezni (...), végül szabályozni kell az oktatás rendszerét és a tantervet egyaránt.”¹⁴

A művészetoktatás kérdésére Lunacsarszkij néhány évvel később újabb előadásban tért vissza. Kijelentette: „Én nem mondom, hogy a művésznek minden művében a valóság marxista elemzésével kell foglalkoznia. De mindig művésznek kell lennie (...) aki mindenekelőtt emóciókban bővelkedő természet.”¹⁵ Mondandójával összhangban állt a marxista-leninista esztétika tanítása: „A művészet kommunista pártossága a művész szociális felelősségének legmagasabb rendű formája.”¹⁶

A Lenin és Lunacsarszkij által lefektetett alapelvek a Szovjetunió fennállása alatt végig meghatározták a művészetek és a művészek mozgásterét. A művelődésügyi népbiztosságon belül Művelődéspolitikai Főigazgatóság alakult Lenin felesége, Nagyezsda Krupszkaja vezetésével, amely 1921-től politikai vétőjogot kapott minden tudományos és művészeti alkotás tekintetében. A következő évben létrejött Irodalmi és Kiadói, illetve az 1923-ban alapított, színház-, film- és zenei ügyekben illetékes Műsorügyi Főigazgatóság már büntetőjogi szankciókkal felruházott cenzúrahivatalként működött. A párhuzamosan létező művészeti társaságok egymással versengő világának a párt Központi Bizottságának 1932-ben elfogadott, az irodalmi és művészeti szervezetek átalakításáról és egységes létrehozásáról szóló határozata vetett véget.¹⁷

A negyvenes évek elejétől az ideológia és a kultúra irányítása mindinkább a Sztálin mellett 1934 óta KB-titkári tisztséget betöltő, egyben leningrádi első titkár Andrej Zsdanov kezében összpontosult, aki megfelelő képzettség híján, pusztán hatalmi pozícióból törekedett az ágazat megregulálására. Tudománypolitikai, irodalmi és művészeti fórumokon elhangzott felszólalásai, az általa kreált tanácskozások és párthatározatok, különösen az évtized második

felében, életre-halálra meghatározták irányzatok, szervezetek és személyek sorsát – amint arról e kötet lapjain még szó lesz.¹⁸ Neve később a kelet-európai államokban is fogalommmá vált (zsdanovizmus).

Zsdanov 1948. augusztus végén, 52 évesen, váratlanul elhunyt. Pótlása gondot okozott, végül Sztálin az 1947-ben KB-titkárrá választott Mihail Szuszlovra bízta az ideológia és a kultúra felügyeletét, majd a központi pártlap, a *Pravda* főszerkesztői tisztét is. Ezzel egy időben feltámadt saját alkotó kedve: az idős diktátor hirtelen szakelméleti kérdésekben foglalt állást, 1950-ben nyelvészeti, 1952-ben közgazdaságtani-filozófiai témájú tanulmányokat tett közzé.¹⁹ A tudománnyal hivatásszerűen foglalkozók egy pillanatra meghökkentek, aztán – a kor szellemének megfelelően – egymást érték a dicsőítő recenziók. Ilyen körülmények között került sor 1952-ben a XIX. pártkongresszusra. Az előadói beszédet az utódjelölt Georgij Malenkov KB-titkár, miniszterelnök-helyettes tartotta. A művészeti eredmények érzékeltetésére sajátos módszert választott, az okozattal magyarázta az okot. „A szovjet irodalom, képzőművészet, szín- és filmművészet fejlesztése terén nagy sikereket értünk el. Ragyogó bizonyítéka ennek, hogy évről évre sok tehetséges írónak és művésznek ítéltek oda a Sztálin-díjat.” Majd így folytatta: „helytelen volna, ha a nagy sikerek mellett nem látnók meg a (...) hiányosságokat. (...) A realista művészet ereje (...) abban rejlik, hogy felszínre hozhatja, s köteles is (...) feltárni az egyszerű emberek fennkölt lelki tulajdonságait és tipikus pozitív jellemvonásait, (...) hogy (...) az egyszerű ember (...) példakép legyen, és (...) utánozzák.” Ezután a szocialista realizmus talán legnehezebb alkotói dilemmáját érintette: „marxista-leninista értelemben a tipikus egyáltalán nem jelent valamiféle statisztikai átlagot. (...) Megfelel az adott társadalmi-történeti jelenség lényegének, de nem egyszerűen az, ami a legelterjedtebb, gyakran ismétlődő, mindennapi. Az alakok (...) bizonyos tulajdonságainak fokozott hangsúlyozása nem zárja ki, hanem teljesebben tárja fel és húzza alá a tipikust. A tipikusság a pártosság legfőbb megnyilatkozási területe. A (...) magasztos és nemes feladat csak akkor oldható meg sikeresen, ha elszántan harcolunk a művészeink és íróink munkájában észlelhető felületesség ellen, s könyörtelenül kiirtjuk (...) a hazugságot és a rothadtságot.” – zárta gondolatmenetét a KB-titkár.²⁰ A témához kapcsolódva szót kért Szuszlov is. Sztálin elméleti munkáinak dicsérete után kifejtette: „mélységesen hibás és a marxizmus-leninizmustól idegen az az egyes írók és művészek között elterjedt (...) elmélet, amely (...) elvonta őket a burzsoá ideológia csökevényei és befolyása elleni aktív harctól, (...) amely akadályozza a szovjet emberek előrehaladását a kommunizmus felé.” A beszéd további részében a népművelés, a közoktatás, a sajtó, a pártpropaganda és a pártoktatás feladatait részletezte.²¹ Akcióprogramja bármely kelet-európai ország akkori kultúrpolitikájára ráhúzható lett volna. A kérdés csupán az, hogy harminc évvel a Szovjetunió megalakulása után vajon miféle burzsoá ideológiai csökevények uralkodhattak, ha pedig tényleg így volt, akkor mit tekintettek addigi eredménynek? Mindez persze csupán költői kérdés, hiszen a szovjet rendszerben a művészet és a hatalom viszonya oly mértékben egyenlőtlen és szubjektív, hogy a politika számára „problémás” műalkotások szükségképpen újratermelődnek.

Kommunista művészetpolitika a második világháború után

Magyarországon második világháború befejezése után új társadalmi-politikai korszak kezdődött. A demokrácia kibontakozása, az eszmei és politikai áramlatok szabadsága igazi szellemi pezsgést hozott a közéletben, a kultúrában és a művészeti életben. A kommunista térnyerés azonnal megindult, bár ennek jelei az újjáépítés éveiben még nem voltak egyértelműek. A „fordulat éveit” megelőzően különböző tendenciák és célkitűzések, értékrendszerek és hitvallások párhuzamosan léteztek. A művészeti élet szakmai, minőségi alapon történő önszerveződési folyamatával együtt megkezdődött a pártok politikai alapú

versengése a művészetekért. A végeredmény ismert: az események során az ún. szabadművelődés korának legfőbb kezdeményezői elhaltak, szertefoszlottak, vagy éppen uniformizálódtak, illetve alkalmazkodtak a kommunista párt elvárásaihoz.

A koalíciós kormányzással párhuzamosan egyre erősebbé vált a Magyar Kommunista Párt (MKP), amely már 1945-től kezdve jóval nagyobb befolyással bírt a tényleges társadalmi támogatottságánál. A szovjet érdekszférához tartozás alapvetően meghatározta az ország mozgásterét, s mindezt érzékelhető valósággá formálta a Vorosilov marsall által elnökölt Szövetséges Ellenőrző Bizottság jelenléte. A Szovjetunióhoz való viszony meghatározó jelentőségét emiatt a koalíciós kormányok is szem előtt tartották, de éppen a kultúra területén az együttműködési törekvések megbuktak az ideológiai nézetkülönbségeken. Bár a két ország közeledésében a nemzeti szempontokat előtérbe helyező Magyar–Szovjet Művelődési Társaság 1945 júniusában megalakult, Sztálin és ideológusa, Zsdanov számára a polgári értékeket őrző Magyarország kulturális értelemben 1948 előtt nem volt partner.²² Alapvetően megváltozott azonban a helyzet, amikor az MKP-nak a Szociáldemokrata Párttal történt 1948. júniusi egyesítése kézzel foghatóvá tette az egypárti kommunista diktatúra kialakításának lehetőségét. A politikai háttér folyamatokban a döntések előbb az MKP, majd az új Magyar Dolgozók Pártja (MDP) legfelső vezetőinek kezébe kerültek. 1948–49-től az európai humanista, keresztény-liberális hagyományok felszámolásával párhuzamosan szovjet mintára – és moszkvai tanácsadók segítségével – átalakított kulturális intézményrendszert és értékrendet építettek ki, lényegében Sztálin birodalmi politikájának érdekszférákra vonatkozó elvárásai szerint. A szovjet jelenlét miatt mindezt társadalmi támogatottság hiányában, pusztán pártirányítással elvégezheték, miközben ügyeltek a választott népképviselői és kormányzati szervek formális működésének fenntartására. A művelődésügyben és a művészetek terén „a totális politikai hatalom – jellegénél fogva – önmagát tartotta minden – kulturális – érték forrásának.”²³

Az MKP 1945 után, saját ideológiája terjesztésében és minél szélesebb meghonosításában, elsősorban a munkásmozgalmi – különösen tanácsköztársasági – tapasztalatokkal rendelkező kommunista filozófusokra támaszkodott. E szempontból a legjelentősebb személyek az egyazon korosztályhoz tartozó, s egyaránt a Szovjetunióból hazatért Lukács György, Fogarasi Béla és Rudas László voltak. Néhány éven belül mindhárman egyetemi katedrához, akadémiai tagsághoz jutottak, Kossuth-díjat kaptak. Közülük művészetpolitikai kérdésekkel elsősorban Lukács foglalkozott, Fogarasi és Rudas ilyen ügyekben kevésbé volt aktív. Amikor pl. Fogarasi az MKP által kidolgozott első hároméves terv (1947–49) művelődésügyi vonatkozásait jellemezte, hogy az „felöleli a kultúra átépítésére vonatkozó legszükségesebb teendőket is”, hozzátette: „az irodalom és a művészet kérdéseivel e helyen nem kívánok részletesen foglalkozni.”²⁴

Lukács 1946 januárjában, a kapitalizmus és a szocializmus kulturális szembenállásáról szólva kifejtette: „intézmények kellene, de itt sokkal többről van szó. (...) Az egész tevékenységnek új tartalma kell, hogy legyen: a dolgozók, a munkások és parasztok kultúrája.” – írta, de tiltakozott a munkás- és parasztkultúra „szűk, szektaszzerű” felfogása ellen.²⁵ 1947 áprilisában a művészet szabadságának problémájára keresett választ, és cáfolta azokat a nézeteket, amelyek a népi demokrácia kultúrafelfogását „az irányított művészet hamis jelszavával” azonosítják.²⁶ Egy évre rá, a Fővárosi Képtár *A magyar valóság* c. kiállításán, megnyitó beszédében deklaráta: „ez a kiállítás széles és átfogó képet nyújt arról, hogyan hódította meg és ábrázolta, híven és igaz művészi eszközökkel a magyar festészet és szobrászat a magyar valóságot. (...) Eddig az igazi művészek magányos harcokat vívtak a közönyös, sőt ellenséges társadalom ellen. Most arról van szó, hogy ők is a maguk részéről segítsenek leküzdeni azokat a nehézségeket, amelyek az új közösség – művészet és nép közösségének – (...) útjában állnak.”²⁷ Legnagyobb szabású fellépése azonban egyértelműen az 1948. április 9-én, tehát szinte közvetlenül a pártegyesülés előtt, az MKP Politikai Akadémiáján tartott előadása volt,

A Magyar Kommunista Párt és a kultúra címmel. Ebben kijelentette: „az MKP előtt senki se számolta fel konkrétan és határozottan azt az ideológiai hazugságszövevényt, (...) mely a tévedések, az öncsalások és önámítások, a képmutatások hálójával fonta be még a legnagyobb magyar tehetségeket is.” A kulturális, szellemi közélet elmúlt három éves fejleményeit elemezve levonta a konklúziót: „a marxizmus–leninizmus az egészség világnézete, mert az emberiség magára találásának (...) útját mutatja. (...) Az MKP történelmi hivatása (...) kulturális megújulásunk, mely magasabb színvonalon létrejövő teljesülése annak, amit 1848 legjobbjai akartak.”²⁸

Lukács teoretikusi dominanciáját derékba törte az 1949 végén kirobbant „Lukács-vita”.²⁹ Ennek folyamatát nem részletezem, csupán azt jegyzem meg, hogy az alaphangot – a Fogarasi által szerkesztett *Társadalmi Szemlében* – az a Rudas László adta meg, aki ugyanekkor ódákat zengett Sztálin elméleti, filozófusi, történetírói munkásságáról.³⁰ Lukács 1950-ben nyilvános önkritikát gyakorolt és visszavonult. A kultúrpolitikában ezután – párhuzamosan a Szovjetunióban feléledő vulgármarxista–sztálinista ideológiai térnyeréssel – háttérbe szorult a művészet és a társadalom kapcsolatának elméleti megalapozottságú vizsgálata, felülkerekedtek a napi aktualitásnak alárendelt propaganda szempontok.

Révai József és a kulturális forradalom

A magyar kultúra 1945 utáni fejlődése kapcsán megkerülhetetlen Révai József személye. Bár a történeti irodalomban munkásságának megítélését – az éppen aktuális politikai kurzus, illetve a szerzők személyes elfogultságával összefüggésben – a legszélsőségesebb nézetek jellemzik, valamennyi szerző egyetért abban, hogy az 1898–1959 között élt Révai kivételes elméleti felkészültségű, magas szintetizáló készséggel rendelkező, nagy munkabírású, ugyanakkor kíméletlen stílusú, diktatórikus hajlamú, számos kérdésben dogmákhoz ragaszkodó politikus volt. Azon kommunista pártvezetők közé tartozott, akik szellemi értelemben is partnerei lehettek az értelmiségnek, akinek nem okozott gondot a vita vállalása, és a döntés végrehajtása sem. Révait és hatalmát legszemléletesebben Aczél Tamás és Méray Tibor jellemzik *Tisztító vihar* c. könyvükben, külön fejezetet szentelve a politikusnak, *Egy kommunista arisztokrata* címmel. (A cím pikantériája a Lukács Györgyről szóló fejezettel összevetve érthető: Lukács ugyanis „az arisztokrata kommunista”). „Révai József mindig az asztalfőn ült (...) Ő maga volt a vélemény (...) Annak a vezetőségének, amely ebben az időben Magyarországot „birtokolta” legműveltebb, legképzettebb, legsokoldalúbb, s mindenestre legérdekesebb egyénisége volt (...) Képességeivel, eszével, felfogásaival közel állt a zsenialitáshoz, sokkal közelebb, mint azok, akik a zsenit játszották.” - írja róla Aczél és Méray.³¹

Révainak az ötvenes évek első felében betöltött kivételes hatalmi helyzetét jól jellemzik párt- és állami tisztségei. 1945–53-ban az MKP, illetve az MDP Politikai Bizottság tagja. 1945–50-ben a *Szabad Nép* főszerkesztője. 1945–46-ban és 1948–53-ban a KV Titkársága tagja, 1950–51-ben főtítkárhelyettes. 1948–53-ban a KV Agitációs és Propaganda Bizottsága vezetője. 1944-től országgyűlési képviselő, 1949. június 11-től 1953. július 4-ig népművelési miniszter. 1945–49 közötti, igen széleskörű működéséről pedig átfogó képet adnak beszédei és cikkei.³² Ebben az időben nemcsak kulturális ügyekkel foglalkozott. Későbbi kizárólagos szakterületére vonatkozóan *A magyar értelmiség útja* c. választási beszéde érdemel figyelmet, amelyet 1947. augusztus 12-én a Zeneakadémián tartott. „Új népi értelmiség kell, ezt valljuk mi is (...) De *tabula rasa*-t nem akarunk. Azt valljuk, hogy értelmiséget nem lehet gyorsforraló eszközökkel, lombikban gyártani.” – hangoztatta.³³ Az iskolaügyet tekintve az 1947. december 12-én ugyancsak a Zeneakadémián elmondott, *A demokratikus nevelés szelleme* c. beszéde szemléletes. „Nemcsak új intézményekre van szükségünk, hanem új emberekre is, és (...) az intézmények megváltoztatása könnyebb, mint az emberek

megváltoztatása.”³⁴ Révai ekkor még nem a kizárólagos szocialista fejlődési út erőltetését hangsúlyozta. Az 1948. szeptember 16-án, tehát a pártegyesülés után, a MÁVAG dolgozói előtt elmondott, *Munkásifjakat az egyetemekre és a középiskolákba* c. beszédében azonban jóval kategorikusabban fogalmazott: „Igaz, a magyar népi demokrácia megcsinálta az iskolareformot. (...) De ez magában véve még nem elég.” Hangsúlyozta, hogy évekig tart, amíg a mai általános és középiskolások egyetemre juthatnak, majd kifejtette: „igenis tudatosan és nyíltan számba fogunk és számba akarunk venni származási szempontokat, (...) a kultúrpolitikában, ugyanúgy, mint minden más téren, osztályszempontokat akarunk érvényesíteni.”³⁵ Révai több eszköz mellett megjelölte az „egyesztendő előkészítő tanfolyamot az egyetemre való felvételre, fiatal üzemi munkások számára”, és hozzáfűzte: „továbbra is fogunk kísérletezni azzal, hogy mentesítsük a tehetséges, de középiskolákat nem végzett munkásgyerekeket az érettségi szükségességétől az egyetemre való jutásnál.”³⁶ Révai beszédeiben nyilvánvalóan visszaköszönnek a szovjetunióbeli gyakorlat egyes elemei, ahogy azt pl. Mihail Kalinyin szovjet államfő megfogalmazta: „A kommunista nevelés alapvető és legfontosabb feladata az, hogy osztályharcunknak megadja a maximális segítséget.”³⁷

Az 1949 és 1953 közötti időszak a személyi kultusz és a dogmatizmus fénykora. A művelődésügyben mennyiségi szempontból óriási változások történtek, a minőségelv háttérbe szorult. Révai – miniszterként közvetlen államigazgatási hatáskörrel is rendelkezve – személyesen irányította a művészeti élet és az irodalom ügyeit. Tevékenységének mindenki által észlelhető megnyilvánulási formái – némi egyszerűsítéssel – az alábbi csoportokba sorolhatók.

Az *első* csoportba az országos fórumokon, vagy más fontos alkalmakon elhangzott vagy megjelent *általános* érvényű kinyilatkoztatások tartoznak. Ilyen volt pl. a Népművelési Minisztérium megalakulása kapcsán közölt cikke a *Szabad Népb*ben, vagy az MDP II. kongresszusán elhangzott iránymutató beszéde.³⁸ A *második* csoportba azok az *egyedi* ügyekben tanúsított állásfoglalásai tartoznak, amelyek megfellebbezhetetlenül váltak politikai vezetés és az értelmiség közötti párbeszéd korlátaivá, viszonyítási pontjaivá. A három legfontosabb, közvetlenül vagy közvetve általa kreált, és nyilvánosan vagy a háttérből irányított, önmagán messze túlmutató jelentőségű „vita” a Lukács-vita, az építészeti vita és a *Felelet*-vita volt. Ehhez hasonló jelenségek – mert a kor jelenségeiről van szó –, más művészeti ágakban (képzőművészet, zene) is kibontakoztak. Az említett három vita történetét most nem ismertetem, ezeket részletesen feldolgozták.³⁹ Közös vonásaik, hogy tovább fokozták a művészeti életben uralkodó zavarokat, s elbizonytalanították a rendszerhű értelmiséget is. A második csoportba sorolhatók Révai olyan „iránymutatásai” is, mint megnyitó beszédei a szovjet festmények kiállításán (1949) és az I. Magyar Képzőművészeti Kiállításon (1950).⁴⁰ Nem kevésbé szemléletes, hogy 1952-ben *Kulturális forradalmunk kérdései* címmel hét beszédét jelentette meg önálló kötetben, benne egyebek mellett az építészeti és a Felelet-vitákban elhangzott állásfoglalásait, *A magyar irodalom feladatai* c. az írókongresszusi felszólalását (1951. április 30.), illetve a *Színház- és filmművészetünk kérdéseiről* c. beszédét (1951. október 15.).⁴¹ A vitákban és az előadásokban elhangzott mondanivaló mindig feladat- és szempont-meghatározó, számon kérő jellegű. Révai szinte nem tud kijelentő módban fogalmazni, sőt a nyelvtani értelemben kijelentő mondatai is felszólítássá állnak össze, kategorikus jelzőkkel, megkérdőjelezhetetlen ténymegállapításokkal. Beszédeinek felépítése meglehetősen didaktikus, állításait pontokba szedi. Ilyen értelemben – függetlenül a tartalom dogmatikus vonásaitól – világos és közérthető, mint a katonai parancs.

Révai kommunikációs tevékenységi formáinak *harmadik* csoportja a szó szoros értelmében vett „kézi vezérlés”. Legszemléletesebben Szilágyi Gábor írja le a folyamatot a filmművészet vonatkozásában. Révai „többet foglalkozik minisztersége idején a játékfilmgyártás

kérdéseivel, mint bármely más művészeti ágéval. Végletesen szubjektív: személyes érdeklődése vezeti, a problémákat nem objektív súlyuk alapján érzékeli, hanem az általa észlelt kérdések válnak objektívvé (...) Mindenütt jelen van, mindent figyel (...) Egyedül ő dönthet, mindenben ki kell kérni a tanácsát, véleményét, s amikor ez nem történik meg, a döntések húzódnak. (...) Ez az irányítási struktúra óhatatlanul és logikusan termeli ki a baloldali sematizmust”⁴² Tegyük hozzá: Révai érdeklődése a filmügy iránt nem meglepő. Egyszerűen követte a szovjet példát, hiszen Lunacsarszkij 1923-ban leírta: „Lenin már két évvel ezelőtt magához hívatott, és azt mondta: Oroszország számára egész művészetünkben a film a legfontosabb. Legyen gondja rá.”⁴³ De ugyanez volt érvényes a színházügyre is: „a központosított színházirányítás megteremtése, a színházi előadások politikai-eszmei mondanivalójának, színvonalának biztosítása (...) Révai József (...) hatáskörébe tartozott.”⁴⁴ E tekintetben különösen szemléletes példa a Nemzeti Színház ügye. Major Tamás igazgatói működése 1945–62 között aligha tekinthető zavarmentes periódusnak. Major félreállítására az első kísérlet már a Rajk-per után megtörtént, ahogy a színész-rendező emlékezik: „behívtak a párt kulturális osztályára (...) elég nagy társaság gyűlt össze, valami hat-nyolc ember, és ott sorra mondták, hogy engem le kell váltani (...) megszavaztatták az embereket, és mindegyik azt mondta, hogy igen, leváltani, leváltani, leváltani. De hát személyi kultusz volt, az elnöklő Révai József azt mondta: tehát marad. És így megmaradtam.”⁴⁵ Nem véletlen, hogy Révai miniszteri tisztségének 1953. júliusi megszűnése után a minisztérium és a színház viszonya annyira elmérgesedett, hogy a Politikai Bizottság 1955. május 26-án külön határozatban foglalkozott a színház és a szaktárca kapcsolatának rendezésével, s meghatározták a szempontokat a színház művészeivel történő beszélgetéshez.⁴⁶

Összességében egyet kell értenünk Urbán Károllyal, aki szerint Révai „1949 és 1953 közötti megnyilvánulásait áthatotta az a hibás elgondolás, amely lényegében a marxizmus monopolhelyzetét célozta meg, illetve ehhez igyekezett „hozzáigazítani” a valóságot. (...) Ideológia, tudományok, művészetek, közoktatás, agitáció és propaganda – hatalmas és összetett terület legfelső irányítását látta el Révai éveken át. Erején felüli feladat volt az is, hogy az 1949 nyarán létrehozott Népművelési Minisztérium élére került. Roppant nagy hatalom összpontosult a kezében, s egy olyan időszakban, amikor a pártban meghonosodtak a diktatórikus vezetési módszerek, ez kihatott Révainak az emberekhez való viszonyára is. Mindig is szinte a gorombaságig szókimondó és lobbanékony természetű ember volt. Ám az ötvenes években gyakorlatilag kizárta az ellentmondás, a kritika minden lehetőségét.”⁴⁷

Az 1949-es évek végének, az '50-es évek elejének művelődéspolitikai fordulatai a kulturális forradalom elemzése révén érthetőek meg. A köznevelés, a művelődés és a közérkölc ügye már az MDP Programnyilatkozatának célokról szóló IV. fejezetében önálló alfejezetet kapott. Ebben a művészet kérdéséről az alábbiak olvashatók: „a tudományos kutatást és művészeti alkotást fel kell szabadítani a tőkétől való függés alól és a nép szolgálatába kell állítani. (...) A párt elutasítja a „művészetet a művészetért” reakciós polgári elvét, magas színvonalú, a valóságot, tehát a nép életét és harcait ábrázoló, az igazságot kereső, a demokratikus népi eszmék győzelmét hirdető optimista művészeket kíván. (...) A tudomány és művészet kiváló munkásait anyagi gondoktól mentesíteni kell.” A dokumentum tehát még nem beszélt kulturális forradalomról, hanem a népi demokratikus szellem uralmát kívánta elérni minden területen. A kommunizmus pedig mint távlati cél jelent meg a programnyilatkozat végén.⁴⁸

A helyzet azonban két év alatt radikálisan megváltozott, s ebben meghatározó szerepe volt a kulturális forradalom Révai József-féle interpretációjának. Az MDP 1951 február-márciusában tartott II. kongresszusán elhangzott beszédében – amely az említett 1952-es kötetében első helyre került – a politikus hét pontban fejtette ki nézeteit: I. A párt feladatai és a kultúrforradalom, II. A párt ideológiai munkája, propaganda és agitáció, III. Közoktatás, IV. Tudomány, V. Művészet, irodalom, VI. Kulturális tömegmozgalom, VII. Néhány elvi kérdés.

„A szocializmus győzedelmes felépítése lehetetlen a kultúrforradalom feladatainak megoldása nélkül.” – szögezte le bevezetésképpen Révai, majd sorra vette a feladatokat: szakmunkások nevelése, dolgozók általános műveltségének emelése, tudatosítani a munkához, az államhoz való új viszonyt, megszilárdítani a szocialista erkölcsöt. „Mit jelent a kultúrforradalom? (...) Jelenti azt, hogy népünk szocialista átnevelésének szolgálatába kell állítanunk minden eszközt: az iskolát, az agitációt és a propagandát, a művészetet, a filmet, az irodalmat, a tömegek kulturális mozgalmának minden formáját.” Az állam hatékony nevelőmunkájának előfeltétele a sikeres pártnevelő munka. A dolgozók személyes meggyőzése mással nem helyettesíthető. A közoktatásban a legfontosabbak a jelentős tanulólétszám növekedés minden szinten, a munkás-paraszt származásúak dominanciájának biztosítása, a tankönyvkiadás megindulása, a szakérettségi tanfolyamok jelentős bővülése. Feladatként az alábbiakat tűzte ki célul: 1. oktatásunk lebecsülésének megállítása, 2. az oktatási színvonal emelése, 3. a tanulmányi fegyelem megvalósítása, 4. az iskolarendszer szakosításának folytatása, 5. az ötéves köznevelési tervet elvárásainak felemelése. A tudományos élet kapcsán Révai fontosnak tartotta: „Államunk eddig soha nem látott anyagi és erkölcsi megbecsülésben részesíti a magyar tudósokat.” Határozottan kijelentette: „Néhány évvel ezelőtt, még 1948 körül, művészeti életünk tele volt mindenféle burzsoá szeméttel (...) Pártunk érdeme, hogy ezt a frontáttörést az irodalom, a képzőművészet, a zenek, a színművészet és a drámairodalom terén ideológiailag előkészítette és irányította. (...) Egyre inkább az új, szocializmust építő ember válik művészetünk hőségévé. Művészeti életünk valamennyi ágában új tehetségek jelentkeztek.” A kulturális tömegmozgalomról szólva a legfontosabb eredmények a könyvkiadás ugrásszerű növekedése, az üzemi, városi, falusi könyvtárak fejlődése, a kultúrházak kiépülése, a falusi mozik felállítása, a művészeti öntevékenység fellendülése. Hangsúlyozta a kulturális decentralizáció folytatásának szükségességét.⁴⁹ Beszéde végén összefoglalta a négy legfontosabb elvi kérdést, jelezve, hogy az eddigi eredmények még nem adnak okot a kultúrharc intenzitásának csökkentésére. Az első az osztályharc a kultúrfronton. „Csak a régi, reakciós ideológiák, irányzatok és felfogások elleni harcban lehet új, szocialista kultúránkat kifejleszteni.” Hozzátette: ma nyílt ellenségnek már csak a klerikális ideológia tekinthető. Alapelve a nyílt, elvi viták, a szabad, elvi bírálat és a kulturális, nemzeti egység hármass feladatának megoldása. Második elvi kérdésként az értelmiségről szólt, amelyre jellemző, hogy a régi értelmiség zöme átállt, az új értelmiség kialakulóban van, a kettőnek azonban mihamarabb egyesülni kell. A harmadik elvi kérdés a szovjet kultúra és a magyar kultúra viszonya. „Az új magyar kultúra nemcsak mintaképnek tekinti a szovjet kultúrát, hanem – nemzeti jellegzetességeinek megtartása és fejlesztése mellett – egyre inkább összeforr vele.” – hangsúlyozta Révai. S végül a hazafiságról, a hazafias nevelés fontosságáról szólt, megjegyezve, hogy a hazafiság és nemzetköziség Rákosi Mátyás szerint ikertestvérek.⁵⁰

A kulturális forradalom jegyében átalakuló művészeti élet legfőbb vonásai a következők voltak:

A szocialista realizmus, mint alkotói módszer abszolutizálása. A fogalmat az I. szovjet írókongresszus 1934-ben fogadta el általános irányelvként, etalonná emelve Makszim Gorkij 1906-ban írott *Anyja* c. regényét. Andrej Zsdanov későbbi meghatározása szerint „a művészi alkotások hűségének és történelmi konkrét voltának párosulnia kell a dolgozó emberek szocialista szellemű eszmei átalakításának és nevelésének feladatával. A szépirodalomnak és az irodalmi kritikának ezt a módszerét nevezzük mi szocialista realizmusnak.”⁵¹ Gorkij elsősorban a kispolgáriság és az individualizmus elleni harcot jelölte meg saját módszere fő vezérelvül.⁵²

A szocialista realizmus valamennyi művészeti ágban uralkodóvá vált. Bár a '40-es évek második felében még voltak nyílt ellenvetések mindenáron történő terjesztése ellen,⁵³ a Nemzeti Szalonban 1949. október 1-jén *Szovjet festőművészet* címmel megnyílt kiállításon

Révai József egyértelművé tette a kötelező haladási irányt: „A mi követelésünk a magyar kultúra munkásai felé: hogy tanuljanak a szovjet kultúrától (...) hogyan kell a magyar dolgozó nép számára alkotni. (...) Örülnek, hogyha a magyar művészek (...) alkalomnak tekintenek ezt a kiállítást a régen esedékes fordulatra a szocialista realizmus felé.”⁵⁴ A felszólítás nem volt hatástalan. Révai a következő évben, az I. Magyar Képzőművészeti Kiállítás megnyitóján, elégedetten nyugtázhatta a változásokat.⁵⁵

A művészet alapvetően propagandafunkciót kapott. Az osztályharc egyik eszköze lett, s mint ilyen, lényegében tervszerűen kellett alátámasztania a politikai változások szükségességét, s ezzel együtt határtalan optimizmust és monumentalitást sugározni minden műfajban.⁵⁶ A filmművészetben „a hangsúlyt (...) a tömegtájékoztatásra helyezték, a művészi alkotás számos funkciójából csak az ismeretközlőt őrizték meg, a műveket pedig sémákra redukálták (...) amelyekben a propaganda tartalma testet ölthetett.”⁵⁷ Ilyen körülmények között a szematizmus elterjedése törvényszerűnek mondható. A szintén Révai által vezetett és fel-fellángoló ún. „szematizmus elleni harc” fából vaskarikának bizonyult, hiszen magát az okot kellett volna felszámolni. A művészek számára így csupán idegörlő és bizonytalan körvonalak maradtak, s a tudat, hogy elvileg bármely művük által éppúgy megdicsőülhetnek, mint ahogy meg is szégyenülhetnek.

Tudatos és tervszerű átpolitizáltság. Kizárólagosságot kaptak az „haladó hagyományok” (munkásmozgalom-történet), a munkásosztály és a parasztság ábrázolása, az aktuálpolitikai célok, a műalkotás politikai üzenetének fontossága. A munkásélet és a művészi ábrázolás találkozásának tartalmi harmóniájára az MDP Révai mellett második számú kultúrpolitikusa, Horváth Márton, már 1947-ban felhívta a figyelmet a *Szabad Népb*ben.⁵⁸ Különösen erősen jelentkezett az átpolitizáltság a köztéri szobrászatban és az emlékműveknél.⁵⁹ E művészeti ágban ugyanis – a napi propagandán túl, amely egy film esetében minden további nélkül szempont lehetett – hosszú távú politikai üzenetek megformálásáról volt szó. Volt, aki utólag egyszerűen „álművészetként” aposztrofálta az ötvenes évek első felének szobortermését.⁶⁰

A művészeti intézményrendszer központosítása. A hatalom monopóliumának igénye a pártfűzít követően a kulturális, művészeti élet valamennyi szegmensére kiterjedt. Az 1945-ben februárjában megalakult, majd a kormány által a VKM felügyelete alatt megerősített Magyar Művészeti Tanács még a művészeti élet demokratikus önigazgatásának igényével kezdte meg működését, Kodály elnökletével. Keretében hét szaktanács (irodalmi, zeneművészeti, képzőművészeti, építőművészeti, iparművészeti, színművészeti, filmművészeti) létezett, amelyek döntés előkészítő, véleményező, javaslattevő feladatokat láttak el, megkérdésük nélkül a szaktárca érdemi döntést nem hozott. A Tanács 1948 végére már csak névleg működött, formális megszüntetését a kormány 1950 februárjában mondta ki.⁶¹ Ehelyett megkezdődött az ágazati művészeti szövetségek egységes szempontrendszer alapján történő létrehozása, amelynek során alapszabályba foglalták a marxista-leninista szellemiséget és a szocialista realista alkotói módszert. A szovjet modell utánzása itt is kézzel fogható. „Az alkotók szervezeteinek megalakítása a forradalmi pátosz bürokratizálásának, de még inkább a tömegeket felvilágosító és irányító értelmiségi hagyomány kiteljesedésének a története. (...) Sztálin (...) azért bővítette ki az (...) intelligencia értelmezését, hogy abba a régi elit képviselői mellett beemelhesse a pártfunkcionáriusokat és az új, proletár vagy paraszti gyökerekkel rendelkező, humán vagy technokrata elitet is. (...) A kulturális tőkének a politikaival és a társadalmival arányosabb növekvő jelentőségét demonstrálja (...) a mindenkit (kommunista és nem kommunista frakciókat egyaránt) magában foglaló Írók Szövetsége.”⁶² Magyarországon az 1945-ben alakult írószövetséget 1949-ben szervezték át a kommunista irodalompolitika szerint. A képző- és az iparművészek, valamint a zeneművészek szövetsége 1949-ben, a színház- és a filmművészeké 1950-ben, s az építőművészeké (az 1902-ben létrehozott szövetségük 1949-es feloszlása után) 1951-ben már a Révai-féle

művészetpolitika szellemében és elvárásai szerint alakult meg. A táncművészek az 1948–49-es, rövid életű Táncszövetség után 1954-ben alakíthattak új szervezetet.

A művészeti elismerések állami szabályozása. A központosítás fontos részét képezte a művészek közötti hierarchia kialakítása. Ennek fontos értékmérő szerepe és komoly gyakorlati haszna volt: az elismeréssel példát állítottak, egyúttal lehetőség nyílt megteremteni a rendszerhű (vagy annak vélt) művészértelmiségi réteget. A művészeti díjak és kitüntető címek rendszere önmagában is koherens egészet alkotott, jóllehet a művészek számára az egyéb állami elismerések is adományozhatóak voltak. E téren az ötvenes évektől fokozatosan három szint alakult ki, amelyeken többféle kitüntetés létezett. A legmagasabb kategóriát a nemcsak művészeti elismerésekre szánt *Kossuth-díj* jelentette, amelyet az Országgyűlés 1948-ban alapított, a magyar alkotó munka jutalmazására. A középső fokozatot a Magyar Népköztársaság *Kiváló Művésze* és *Érdemes Művésze* kitüntető címek képviselték, ezt a Népköztársaság Elnöki Tanácsa (NET) 1950-ben létesítette. A hierarchia alsó szintjén a kormány által alapított művészeti díjak álltak. A sor 1950-ben a *József Attila-díj* (irodalom) és a *Munkácsy Mihály-díj* (képző- és iparművészet) kiosztásával kezdődött. 1952-től került sor az *Erkel Ferenc-díj* (zeneszerzés) és a *Liszt Ferenc-díj* (zenei előadóművészet) adományozására. A *Jászai Mari-díjat* (színház- és filmművészet) és az *Ybl Miklós-díjat* (építőművészet) 1953-ban ítélték oda első ízben.

A művészetpolitika végrehajtása és kifulladás

A negyvenes-ötvenes évek fordulóján a pártvezetés már elegendő erőt érzett ahhoz, hogy felvegye a nyílt eszmei-ideológiai harcot a még megmaradt polgári értékekkel szemben. A VKM élén az egykor baloldali kispap, kommunista „társutas” Ortutay Gyula állt, akinek időszaka alatt „megkezdődött a kommunista párt honfoglalása a minisztériumban”,⁶³ s akinek nevéhez – egyebek mellett – a szovjet pedagógiai és oktatásszervezési példák kritikátlan átvétele, az orosz nyelv kötelező oktatásának bevezetése, az iskolák államosítása és az egyetemek feldarabolása, az MTA politikai átszervezése és a tudományos élet ideológiai szempontú megregulázása, a könyvselejtezés és a központosított tankönyvkiadás fűződött. A kulturális forradalom céljainak következetes megvalósítása azonban a művelődésügy kormányzati irányításában szervezeti és személyi változásokat követelt. E folyamatba illeszkedett a Népművelési Minisztérium 1949. június 11-ei létrehozása. A kulturális ügyek, s benne a művészetek felügyeletét ez a minisztérium vette át a vallás- és közoktatásügyi tárcától, s a munkamegosztás 1956 végéig így működött.

Az új tárca létrehozása jogalkotói szempontból két lépcsőben történt meg. Az 1949. június 8-án összeült országgyűlés megszavazta és június 11-én kihirdették az új minisztériumok szervezéséről és a Magyar Köztársaság kormányának átalakításáról szóló törvényt. Ez kimondta, hogy népművelési minisztériumot kell szervezni, amelynek ügykörét a kormány rendeletben állapítja meg. Az előterjesztő miniszteri indokolás szerint „a magyar népi demokrácia életében mind gazdasági, mind társadalmi téren bekövetkezett döntő változások természetszerűen megkívánják az államszervezet megfelelő átalakítását is. (...) A népi demokráciák kultúrpolitikájának alapelve a népművelés eddig ismeretlen mértékű fokozása, és a nép kulturális felemelkedésének intézményes megszervezése. Ez a feladat megkívánja, hogy az iskolán kívüli népműveléssel kapcsolatos állami feladatok ellátására külön szervet, népművelési minisztériumot létesítsünk.”⁶⁴

A központi pártlapban, a *Szabad Nép*ben már a kihirdetés másnapján köszöntő cikk látott napvilágot, méltatva az önálló kulturális tárca létrejöttét és az új miniszter, Révai József személyét. „Már önmagában az a tény, hogy Pártunk és a magyar munkásosztály egyik legjobb, legképzettebb vezetője áll a minisztérium élére, félreérthetetlenül mutatja, milyen jelentős eseményről van szó.” A cikkíró kifejtette, hogy az új minisztérium létrehozását

indoka többek között az aránytalanság a kultúrszomj és az intézmények teljesítőképessége között. „A rossz kultúra (...) az osztályellenség legvalóságosabb fegyvereinek egyike” – írta, és hozzátette: nem véletlen, hogy a Központi Vezetőség már 1948 novemberében foglalkozott a kultúrfront gondjaival. Az új tárca feladata lesz, hogy a kultúrharcot állami vonalon szervezze. „A szovjet kultúra népszerűsítése lesz egyik fegyverünk ebben a küzdelemben” – zárta cikkét a szerző.⁶⁵

A tárca létrehozása politikailag kényes időszakban, Rajk László letartóztatása (1949. május 30.) és a Rajk-per kezdete (1949. szeptember 16.) közötti periódusban történt. Emellett 1949 májusában országgyűlési választások zajlottak, a parlament június 8-án ült össze alakuló ülésre, majd augusztusban elfogadta Magyarország új alkotmányát, s a köztársasági elnöki tisztséget a Népköztársaság Elnöki Tanácsa váltotta fel. Ebben a fokozott erőfeszítést igénylő légkörben az egyébként is túlterhelt Révai József szívpanaszokkal küszködött, így a Népművelési Minisztérium létrehozását – miniszterelnökségi államtitkárként – Losonczy Géza irányította, aki a tárca felállítását követően Révai államtitkáráként dolgozott tovább.⁶⁶ Révai, betegségéből felépülve, 1949. szeptember 26-án Rákosi jelenlétében tartott házi ünnepség keretében hivatalosan is megnyitotta a minisztériumot. Kijelentette: „Az új minisztériumra azért van szükség, hogy állami eszközökkel is gyorsítsuk ennek az elmaradásnak a felszámolását, (...) hogy az ideológia területén is tervszerű és szervezett harcot kezdjünk a kapitalista maradványok kiszorítására.” Révai szerint a kultúra területén volt a legnagyobb a lemaradás a népi demokrácia gazdasági és politikai fejlődésével szemben. A beszéd fő motívumai a formájában nemzeti, tartalmában szocialista kultúra meghatározására, a marxizmus–leninizmus terjesztésére, a művészet és irodalom ideológiai semlegességének tagadására, a kultúra munkásaival való együttműködési igényre, a szovjet kultúra példamutató jellegére vonatkoztak. Sajátos aktualitást adott Révai beszédének a Rajk-ügy. Kifejtette, hogy a kulturális fronton éppúgy szükség van éberségre, mint a politikában és a gazdaságban, és hogy a néphez hű értelmiségre ezután még inkább számítunk, mint eddig. Rajkra és társaira utalva kijelentette: „nem volt köztük munkás és paraszt, de nem volt köztük egyetlen igazi értelmiségi sem.”⁶⁷

A Népművelési Minisztérium első költségvetésének vitájában, 1949 decemberében, Losonczy Géza a Révai helyett tartott parlamenti expozéjában többek között kifejtette, hogy a minisztérium „azt tartja feladatának, hogy irányítást és támogatást nyújtson irodalmunknak és művészetünknek szocialista irodalommá és művészetté való fejlődésében (...) A hangsúlyt a politikai, tartalmi, eszmei követelményekre kell helyeznünk.” Hozzáfűzte, hogy „veszély is jelentkezik: tehetségtelenek és dilettánsok kicsiny hada törtet a Parnasszusra rímekbe szedett (...) jelszavakkal. Ez azonban hasonlíthatatlanul kisebb veszély (...) annál, hogy a Parnasszus ormait valami elvont „művészi színvonal” nevében (...) ellenséges elemek tartsák megszállva.”⁶⁸ A beszéd elemei visszaköszönek Losonczy december 28-án megjelent cikkében is. „Nem vagyunk hajlandóak (...) kívül helyezni magunkat téren és időn (...), ezért hangsúlyozzuk a műalkotások elbírálásánál alapkövetelményként a politikai tartalom mérlegre tételét. (...) Pártunk a népművelési minisztériumon, az írói és művészeti szövetségeken, az elvi irányításon és kritikákon, főleg azonban a szovjet kultúra kincsestárának föltárásán keresztül nyújt jövőképet a magyar kultúra számára” – írta az államtitkár.⁶⁹

A népművelési tárca tehát pontosan tudta, hogy mit vár tőle a párt. Az ideológiai harc azonban nem maradt meg csupán az új minisztérium feladatának. A közművelődési irányító tevékenységétől megfosztott, de az oktatásügyben annál jelentősebb szerepet játszó Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban hamarosan kampány kezdődött, amely Ortutay Gyula miniszteri pozícióját is érintette. Az 1950. február 24-én történt leváltását követően március 29-én az MDP nyilvánosságra hozta a Központi Vezetőség határozatát a VKM munkájával kapcsolatos kérdésekről. Ebben kimondták, hogy „a köznevelésügy terén mutatkozó

elmaradás fő oka: az ellenség kártevő, szabotáló tevékenysége és a népi demokrácia ellen irányuló aknamunkája.”⁷⁰ Ortutayt a minisztérium élén az egykor parasztpárti, de szintén kommunista „társutas” Darvas József követte, biztosítva a kulturális forradalom megvalósítását a közoktatásban is.

1953. március 5-én meghalt Sztálin. Az esemény nemcsak a Szovjetunióban, de az egész kelet-európai térségben fordulatot eredményezett. A Malenkov és Hruscsov, illetve pár hónapig még Berija dominanciájával „kollektív vezetésnek” nevezett új modell megvalósítását a szovjet tömb többi államában is megkövetelték. A magyar pártvezetés 1953. június 13–16-án utazott Moszkvába, ahol Rákosi, Gerő és vezetőtársaik kemény bírálatban részesültek. A szovjetek utasításai alapján 1953. június 27–28-án az MDP KV ülést tartott, itt elfogadták „a párt politikai irányvonalában és gyakorlati munkájában elkövetett hibákról, s az ezek kijavításával kapcsolatos feladatokról” szóló határozatot, amelyben elítélték az erőltetett iparosítást és kollektivizálást, az életszínvonal csökkenését, az adminisztratív módszerek és hatósági önkényeskedések gyakorlatát, a személyi kultuszt.⁷¹ A konzekvenciák közismertek: Nagy Imre rehabilitálása, Rákosi kormányfői és pártfőtitkári tisztségének megszüntetése (első titkár maradt), új kormány kinevezése Nagy Imre vezetésével, új kormányprogram, a gazdaságpolitikai célok módosítása, a terror enyhítése. A bírálatok Révai személyét sem kímélték: a határozatban külön alpont foglalkozott vele. „A párt Központi Vezetősége egyetlen esetben sem vitatott meg alapvető ideológiai vagy elméleti kérdéseket. (...) Az ideológiai kérdéseket (...) a párt vezetése szinte albréletbe adta egyetlen elvtársnak – Révai elvtársnak –, aki éveken keresztül monopolhelyzetet foglalt el (...). Ez a helytelen módszer (...) akadályozta, hogy a vélemények harca az irodalomban, a művészetben és a tudományban a fejlődés teljes értékű hajtóerejévé váljék. A párt súlyos elmaradásáért ideológiai téren ily módon elsősorban Révai elvtárs felelős.”⁷²

A határozat alapján Révai József nem tarthatta meg tisztségét a Politikai Bizottságban és a Titkárságban, megvált KV-titkári, az Agitációs és Propaganda Bizottság elnöki, majd július 4-én népművelési miniszteri posztjától is. Ez utóbbi tisztségben Darvas József követte, aki egészen 1956. október 24-ig vezette a tárcát. A kulturális élet pártfelügyeletét a KB-titkárai közül formálisan Farkas Mihály látta el, de jellemző, hogy az MDP III. kongresszusán elmondott beszédében a kultúráról egyetlen szót sem ejtett.⁷³ Korossy Zsuzsa találóan állapítja meg: „Révai pozícióját tehát betöltötték, helye mégis üresen maradt.”⁷⁴

Az irodalom- és művészetpolitikai változások szükségességére a *Szabad Nép* 1954. március 15-én hívta fel a figyelmet. *Az új magyar irodalom egyes kérdéseiről* c. anonim szerkesztőségi cikk fő gondolatát az alkotói szabadság és felelősség harmóniájának kérdése alkotta.

Tényleges szerzői Darvas József, Horváth Márton és Király István voltak, s a szöveget előzetesen jóváhagyta az MDP Politikai Bizottsága. Az írás nyomán a művészeti ágak szakmai közösségében viták alakultak ki, egyes helyeken a jobboldali veszély, máshol a baloldali szektásság erősödését támadták.⁷⁵ Az ideológiai elvek alapjainak megkérdőjelezése helyett fokozódtak az alkalmazás körüli zavarok. Jellemző, hogy az éppen rehabilitált Lukács György 70. születésnapja alkalmából, 1955. április 13-án rendezett ünnepi MTA-ülést Fogarasi Béla nyitotta meg, méltatva az életmű hazai és nemzetközi jelentőségét.⁷⁶ De az is vitathatatlan, hogy 1954 után teret kaptak a sematizmustól eltérő alkotói elképzelések is. A művészetek kormányzati irányításában viszont nem történt érdemi változás, mert a júniusi határozat elsősorban a gazdaság és a politikai vezetés szintjeit támadta, a népművelési tárca tevékenysége – a tehetetlenségi erő folytán is – folyamatos maradt.

A Népművelési Minisztérium vezetését 1953-ban átvevő Darvas József 1947 óta több tárca élén állt, s bár népi íróként az átlagosnál nagyobb affinitása volt a kultúra és a művészetek kérdései iránt, politikusi működésében ez alig hagyott nyomot. Az 1953-mas fordulat őt is megviselte, az 1956 augusztusában megjelent tanulmánykötetének utószavában az SZKP XX. kongresszusának „szemet és lelket felnyitó tanulságai után” zavartan magyarázkodott, hogy

„dogmaként alkalmaztam az osztályharc éleződéséről szóló, téves sztálini tételt”, s hogy „nem egy állásfoglalással (...) a fejlődést gátló szektás nézeteket támogattam”.⁷⁷ Nyilvánvaló, hogy Darvasnak sem a Révait megfellebbezhetetlen tekintélynek tartó apparátus, sem az értelmiség szemében nem lehetett súlya. A népművelési tárca aktívaértekezletén, 1953 szeptemberében Darvas erőltetően állt ki beosztottai elé, s később hiába foglalták össze a hiányosságokat a *Mit tett a Minisztérium a kormányprogram végrehajtásáért?* c. belső dokumentumban, érdemi változás nem történt.⁷⁸ Darvas főleg mennyiségi szempontból értékelte a júniusi párthatározat végrehajtásának kulturális eredményeit az országgyűlés előtt, 1954. január 23-án, s miközben bátorította a művészek egyéniségének kibontakoztatását és a szabad témaválasztást, mindezt rögtön szembeállította az eszmei igénytelenséggel és a hibák szatirikus ábrázolásának veszélyeivel.⁷⁹

1954. október 23–24-én tartotta alakuló kongresszusát a Hazafias Népfrent. A programadó beszéd megtartását vállaló Darvas ekkor még a kultúra demokratizálásának szükségességéről szólt.⁸⁰ 1955 júniusában azonban, a *Csillag* c. folyóiratban, a párt célkitűzéseit magyarázó *A márciusi határozat és a kulturális forradalom feladatai* című írásában a lehetetlenre vállalkozott: az 1953. júniusi, a sztálinizmust elítélő KV-határozatot közös nevezőre hozni az 1955. márciusi, a jobboldali elhajlást ostorozó KV-határozattal.⁸¹ Az ötvenes évek művészetpolitikájának egésze szempontjából azonban ennek már nem volt jelentősége.

Jegyzetek

¹ Fülep Lajos: *Művészet és világnézet. Cikkek, tanulmányok 1920–1970.* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1976. 262; 308. o.

² Hauser Arnold: *A művészet szociológiája.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1982. 262. o.

³ Uo. 265. o.

⁴ A. Jegorov: *A művészet és a társadalmi élet.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1961. 138. o.; továbbá vö.: A. V. Lunacsarszkij: *Osztályharc a művészetben.* In: A. V. Lunacsarszkij: *Válogatott esztétikai munkák.* (Szerk.: S. Nyíró József), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. 303–331. o.

⁵ Lenin: *Művészetről, irodalomról.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1966. 42–47. o. Kiemelés az eredetiben.

⁶ Szigeti József: *Lenin és a művészet pártossága.* In: *A művészeti pártosságról.* (Szerk.: Bojtár Endre – Szerdahelyi István), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 130–142. o.

⁷ Vö.: Lenin: *Művészetről, irodalomról, i. m.;* V. V. Gorbunov: *Lenin és a Proletkult.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976.; Lenin és Lunacsarszkij. *Levelek, dokumentumok, feljegyzések.* (Vál.: Urbán Nagy Rozália, szerk.: Szabó Mária), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979.

⁸ A. V. Lunacsarszkij: *A szovjet állam és a művészet.* In: A. V. Lunacsarszkij: *Válogatott esztétikai munkák, i. m.* 134. o.

⁹ Uo. 143–144. o.

¹⁰ Uo. 154. o.

¹¹ A. V. Lunacsarszkij: *A szovjet hatalom színházi politikájának alapjai.* In: A. V. Lunacsarszkij: *Viták és kritikák.* (Szerk.: Szekeres Zsuzsa), Színháztudományi Intézet, Budapest, 1965. (Korszerű színház 80–81. szám) 21. o.

¹² A. V. Lunacsarszkij: *Válogatott esztétikai munkák, i. m.* 141, 154, 623. o.

¹³ Uo. 147. o.

¹⁴ Uo. 150–151. o.

¹⁵ A. V. Lunacsarszkij: *A művészképzés alapjai.* In: A. V. Lunacsarszkij: *A zene világában. Válogatott cikkek, beszédek, tanulmányok.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1975. 244–245. o.

¹⁶ M. Sz. Kagan: *A marxista-leninista esztétika alapjai.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 422. o.

¹⁷ Kiss Ilona: *Tenyér és ököl. A sztálinizmus színháza: 1927–1953.* In: *Színház és diktatúra a 20. században.* (Szerk.: Lengyel György), Corvina Kiadó – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest, 2011. 182–184. o.

¹⁸ *Kötete magyarul:* A. A. Zsdánov: *A művészet és filozófia kérdéseiről.* Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949., második kiadás: 1952.

¹⁹ Sztálin: *Marxizmus és nyelvtudomány – A nyelvtudomány néhány kérdéséhez.* Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1950.; Sztálin: *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban.* Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1953.

²⁰ G. M. Malenkov: *A Központi Bizottság beszámolója az SZK(b)P XIX. kongresszusának.* In: *Az SZKP XIX. kongresszusának anyaga* (1952. október 5–14.). Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1952. 86–87. o.

-
- ²¹ Az SZKP XIX. kongresszusának anyaga, i.m. 280–289. o.
- ²² N. Szabó József: Magyar kultúra – egyetemes kultúra. Magyarország kultúrdiplomáciai törekvései 1945–1948. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 60–95. o.
- ²³ Valuch Tibor: A magyar művelődés 1948 után. In: Magyar művelődéstörténet. (Szerk.: Kósa László), Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 461. o.
- ²⁴ Fogarasi Béla: A hároméves terv és a kultúra. In: Fogarasi Béla: Tudomány és demokrácia. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1948. 190–197. o.
- ²⁵ Lukács György: Demokrácia és kultúra. In: Lukács György: Irodalom és demokrácia. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1947. 27. o.
- ²⁶ Lukács György: Szabad vagy irányított művészet? In: Lukács György: Irodalom és demokrácia, i.m. 134–159. o.
- ²⁷ Lukács György: Valóság és művészet. In: Lukács György: Új magyar kultúráért. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949. 145–151. o.
- ²⁸ Lukács György: A Magyar Kommunista Párt és a kultúra. In: Lukács György: Új magyar kultúráért, i.m. 11–33. o.
- ²⁹ Erről részletesen lásd: A Lukács-vita (1949–1951). (Szerk.: Ambrus János), Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 1985.
- ³⁰ Rudas László: Irodalom és demokrácia = Társadalmi Szemle, 1949. június–július; Rudas László: Sztálin, mint az élenjáró tudomány korifeusa. In: Rudas László: Elmélet és gyakorlat. Összegyűjtött tanulmányok. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1950. 313–335. o.
- ³¹ Aczél Tamás – Méray Tibor: Tisztító vihar. JATE Kiadó, Szeged, 1989. 83–84. o.
- ³² Révai József: Élni tudunk a szabadsággal. Válogatott beszédek és cikkek (1945–1949). Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949.
- ³³ Uo. 571. o.
- ³⁴ Uo. 590–591. o.
- ³⁵ Uo. 629–630. o.
- ³⁶ Uo. 638. o.
- ³⁷ M. I. Kalinin: A kommunista nevelésről. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1950. 85. o.
- ³⁸ Szabad Nép, 1949. szeptember 27.; Révai József: Kulturális forradalmunk kérdései. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1952. 5–40. o.
- ³⁹ Vö.: A Lukács-vita (1949–1951), i.m.; A nagy építészeti vita (1951). In: Új építészet, új társadalom 1945–1978. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vitáiból, dokumentumaiból. (Szerk.: Major Máté – Osskó Judit), Corvina Kiadó, Budapest, 1981. 45–95. o.; a Felelet-vitáról: Aczél Tamás – Méray Tibor: Tisztító vihar, i.m. 95–118. o, továbbá: Pomogáts Béla: A Felelet és a Déry vita. In: A magyar irodalom története 1945–1975. III. kötet. A próza (Szerk.: Béládi Miklós – Rónay László), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 592–597. o.
- ⁴⁰ Kritikák és képek. Válogatás a magyar képzőművészet dokumentumaiból 1945–1975. Corvina Kiadó, 1976. 107–108, 112–115. o.
- ⁴¹ Révai József: Kulturális forradalmunk kérdései, i.m. 41–90. o.
- ⁴² Szilágyi Gábor: Tűzkeresztség. A magyar játékfilm története 1945–1953. Magyar Filmintézet, Budapest, 1992. 79–80. o.
- ⁴³ A. V. Lunacsarszkij: Válogatott esztétikai munkák, i.m. 157. o.
- ⁴⁴ Korossy Zsuzsa: Színházirányítás a Rákosi-korszak első felében. In: Színház és politika, i.m. 66. o.
- ⁴⁵ Koltai Tamás: Major Tamás. A Mester monológja. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1986. 84. o.
- ⁴⁶ A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956. (Főszerk.: Izsák Lajos), Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 350–355. o.
- ⁴⁷ Urbán Károly: Révai József. In: Politikuspályák. (Szerk.: Sánta Ilona), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984. 196–197. o.
- ⁴⁸ A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956, i.m. 29–32. o.
- ⁴⁹ Révai József: Kulturális forradalmunk kérdései, i.m. 5–29. o.
- ⁵⁰ Uo. 29–40. o.
- ⁵¹ A. A. Zsdánov: A művészet és filozófia kérdéseiről, i.m. 79. o.
- ⁵² Makszim Gorkij: A szocialista realizmusról. In: Makszim Gorkij: Valóság és irodalom. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964. 98–108. o.
- ⁵³ Pl. Justus Pál: Művészet – valóság – világnézet. In: Kritikák és képek, i.m. 94–97. o.
- ⁵⁴ Révai József: Megnyitó beszéd a szovjet festmények kiállításán. In: Kritikák és képek, i.m. 107–108. o.
- ⁵⁵ Révai József: Megnyitó beszéd az I. Magyar Képzőművészeti Kiállításon. In: Kritikák és képek, i.m. 112–115. o.

-
- ⁵⁶ Vö. a képzőművészet, az építészet, illetve a zene vonatkozásában: A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra. (Szerk.: György Péter – Turai Hedvig), Corvina Kiadó, Budapest, 1992.; Tokaji András: Mozgalom és hivatal. Tömegdal Magyarországon 1945–1956. Zeneműkiadó, 1983.
- ⁵⁷ Szilágyi Gábor: Tűzkeresztség, i.m. 217. o.
- ⁵⁸ Horváth Márton: Munkásság és művészet. In: Horváth Márton: Lobogónk: Petőfi. Irodalmi cikkek és tanulmányok. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1950. 81. o.
- ⁵⁹ Pótó János: Emlékművek, politika, közgondolkodás. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1989. 11. skk. o.
- ⁶⁰ Wehner Tibor: Köztéri szobraink. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1986. 9. o.
- ⁶¹ Standeisky Éva: Alkotók közszerepben. A Magyar Művészeti Tanács. In: Standeisky Éva: Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom. 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2005. 97–125. o.
- ⁶² Ioana Macrea-Toma: Írói intézmények a román államszocializmusban. Ideológiai kindulópontok és szakmai következtetések = Múltunk, 2011. 1. szám, 83–86. o.
- ⁶³ Farkas László: Hómantól Ortutayig. Történelmi évek egy magyar minisztériumban 1934–1949. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 2002. 99. o.
- ⁶⁴ 1949. évi XV. törvény. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. Budapest, 1949. 74. o.
- ⁶⁵ K. P.: Az új magyar kultúra minisztériuma = Szabad Nép, 1949. június 12., 4. o.
- ⁶⁶ Kövér György: Losonczy Géza 1917–1957. 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 179. skk. o.
- ⁶⁷ Révai József: A kultúra területén is fel kell zárkóznunk a szocialista építés egyéb nagy eredményeihez. Megkezdte munkáját a népművelési minisztérium = Szabad Nép, 1949. szeptember 27., 5. o.
- ⁶⁸ Kövér György: Losonczy Géza 1917–1957, i.m. 190–191. o.
- ⁶⁹ Losonczy Géza: Kultúrpolitikánk néhány kérdéséről = Szabad Nép, 1949. december 28., 1. o.
- ⁷⁰ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1951. 176–177. o. (Pártépítés Kiskönyvtára 25. szám)
- ⁷¹ A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956, i.m. 188–206. o.
- ⁷² Uo. 196–197.o.
- ⁷³ A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának jegyzőkönyve. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1954. 157–170. o.
- ⁷⁴ Korossy Zsuzsa: „Rólunk nemigen szól a mese” Pillanatképek a magyar színházi életről 1953-ban. In: Digitális színháztörténet. Színháztörténeti és módszertani tanulmányok. (Szerk.: Gajdó Tamás), Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest, 2009. 39. o.
- ⁷⁵ Szerdahelyi István: A magyar esztétika története (1945–1975). Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976. 53–54. o.
- ⁷⁶ Fogarasi Béla: Tudomány és szocializmus. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956. 394–397. o.
- ⁷⁷ Darvas József: Új népért, új kultúráért. Tanulmányok. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1956. 323–325. o.
- ⁷⁸ Erről részletesen lásd: Korossy Zsuzsa: „Rólunk nemigen szól a mese”, i.m. 40–43. o.
- ⁷⁹ Darvas József: Új népért, új kultúráért, i.m. 164–172. o.
- ⁸⁰ Darvas József: Tömörüljünk széles, megbonthatatlan egységbe a Hazafias Népfrent zászlaja alatt. In: A Hazafias Népfrent I. országos kongresszusa. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1954. 11–50. o.
- ⁸¹ Darvas József: A márciusi határozat és a kulturális forradalom feladatai. In: Darvas József: Új népért, új kultúráért, i.m. 258–305.o.